

Mieczysław Adamowicz✉

Akademia Bialska im. Jana Pawła II

Lokalny model rozwoju jako element zrównoważonej strategii rozwojowej

Local development as part of a sustainable development strategy

Synopsis. Regiony stanowią kluczowy element struktury terytorialnej każdego kraju. Wewnętrzne zróżnicowanie regionów pozwala na wyodrębnienie w nich jednostek subregionalnych i lokalnych, w których podejmowane są działania gospodarcze i społeczne. Pomimo procesów internacjonalizacji i globalizacji rośnie znaczenie koncepcji rozwoju lokalnego. Istnieje kilka czynników wpływających na rosnącą rolę jednostek lokalnych w rozwoju społeczno-gospodarczym regionów. W wielu krajach społeczności lokalne mają dużą autonomię w tworzeniu strategii i polityk rozwoju lokalnego. Lokalne strategie i polityki endogeniczne stanowią ważne uzupełnienie zrównoważonego planowania regionalnego. Celem pracy jest przedstawienie teoretycznych podstaw gospodarki lokalnej i rozwoju lokalnego. Przy pomocy literatury przedmiotu przedstawiono koncepcje teoretyczne, definicje oraz wyniki rozwoju lokalnego. Przedstawiono i omówiono wybrane modele i paradygmaty rozwoju lokalnego, a także wzajemne powiązania między wymiarami zrównoważonego rozwoju lokalnego i powiązania z planowaniem regionalnym.

Słowa kluczowe: gospodarka lokalna, rozwój lokalny, polityka regionalna, modele zrównoważonego rozwoju

Abstract. Regions constitute a key element of the territorial structure of any country. Regional differences permit the distinction of subregional and local units, where economic and social activities are undertaken. Despite the internationalization and globalization processes, the importance of local development is growing. Several factors influence the growing role of local units in the socio-economic development of regions. In many countries, local communities have great autonomy in creating local development strategies and policies. Local strategies and policies create an important complementary activity to sustainable regional planning. The aim of the work is to present a theoretical background of the local economy and local development. Using the subject literature, the theoretical concepts and defini-

✉ Mieczysław Adamowicz – Akademia Bialska im. Jana Pawła II, Wydział Nauk Ekonomicznych, Zakład Ekonomii, Biała Podlaska, e-mail: adamowicz.mieczyslaw@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1164-4966>

tions, as well as the results of local development, were presented. Selected models and paradigms of local development, as well as interrelations between dimensions of local sustainability and links with regional planning, were also presented and discussed.

Key words: local economy, local development, regional policy, sustainable development models

Kod JEL: Q01

Wstęp

Dla sprawnego funkcjonowania kraju kluczowe znaczenie ma podział kraju na układy regionalne, ustanawiane na ogół w sposób ustawowy. Regiony wydzielone przy uwzględnieniu wielu kryteriów historycznych, geograficznych, przyrodniczych, społecznych i ekonomicznych, tworząc podstawową strukturę przestrzenną i funkcjonalną kraju, mają charakter względnie trwałe i odgrywają dużą rolę w procedurze kształtowania programów i planów rozwoju, w sprawnym funkcjonowaniu gospodarki i społeczeństwa oraz ogólnym zarządzaniu państwem. Regionalne układy terytorialne, jako konkretny sposób wyrażania roli przestrzeni geograficznej w rozwoju społeczno-gospodarczym kraju to pojęcie, które nabiera szczególnej roli współcześnie, kiedy mamy do czynienia z rozwojem procesów międzynarodowej integracji gospodarczej oraz nasileniem zjawisk globalizacji. Procesy gospodarcze przebiegają jednak i ujawniają się w układach lokalnych, które wchodzi w skład układów terytorialnych wyższego rzędu – podregionów i regionów. Zwrócenie uwagi na rolę układów lokalnych i rozwoju lokalnego wiąże się z potrzebą podnoszenia roli obywateli w zarządzaniu krajami i regionami. Tendencje włączania społeczności lokalnych w procesy kształtowania strategii i planowania rozwoju zostały ujęte w koncepcjach rozwoju oddolnego, lokalizmu i rozwoju lokalnego [Sztando 2017, Adamowicz i Zwolińska-Ligaj 2021]. Zainteresowanie problematyką rozwoju lokalnego pozwoliło na wykazanie i lepsze poznanie rozmiarów i przyczyn zróżnicowania rozwoju terytorialnego, rolę nowoczesnych czynników rozwojowych oraz na wypracowanie nowych koncepcji, modeli, rodzajów polityki, strategii i planów rozwoju. Przedmiotem tego opracowania jest gospodarka lokalna i rozwój lokalny ze zwróceniem uwagi na jego istotę, koncepcje, modele i wymiary.

Gospodarka lokalna – pojęcie i jej składniki

Gospodarka lokalna obejmuje całokształt zasobów gospodarczych, podmiotów gospodarujących, zjawisk i form przejawiania się działalności gospodarczej zachodzących w danym układzie lokalnym. Za gospodarkę lokalną można uznać działania społeczno-gospodarcze na rzecz rozwoju jednostki lokalnej, czyli lokalnego układu terytorialnego, w którym wykorzystuje się lokalne czynniki i uwzględnia lokalne bariery rozwoju [Wojtasiewicz 1996]. Gospodarkę lokalną można określić także jako złożony proces, w którym władz lokalne przy wykorzystaniu zasobów własnych oraz zaangażowaniu partnerów zewnętrznych, stymulują rozwój gospodarczy danej jednostki terytorialnej [Blakely

1989, Parysek 1997]. Gospodarka lokalna to suma działalności gospodarczej i zjawisk gospodarczych na terenie miasta, gminy czy miejscowości, działalności produkcyjnej, usługowej, handlowej, inwestycyjnej, mieszkaniowej, komunikacyjnej, innowacyjnej i każdej innej. Zjawiska gospodarcze ujawniają się na lokalnym rynku dóbr i usług, rynku pracy i innych zasobów oraz czynników produkcji. Gospodarka lokalna wytwarza jednak nie tylko na rynek lokalny, ale też na rynki zewnętrzne, nawet o zasięgu globalnym, przyjmuje także zasoby, produkty i usługi, informacje i innowacje z zewnątrz. To powiązanie z rynkami zewnętrznymi określa jej skalę domknięcia i otwarcia. Choć możliwości rozwoju i sposób funkcjonowania gospodarki lokalnej uzależnione są głównie od sfery endogenicznej to powiązanie z otoczeniem zewnętrznym stanowi dla niej bardzo istotny czynnik rozwojowy. Różne elementy gospodarki lokalnej są ze sobą powiązane i tworzą pewien układ sprzężony służący społeczności lokalnej, to powiązania zewnętrzne pozwalają lepiej wykorzystać własne zasoby w działaniu na rzecz otoczenia, a zasoby zewnętrzne stwarzają szanse dla rozwoju układu wewnętrznego.

Z punktu widzenia kreowania wartości w danym układzie lokalnym czy regionalnym gospodarkę można podzielić na dwie grupy gałęzi, z których jedna obejmuje gałęzie podstawowe, nastawione na produkowanie na rynki poza granicą danego układu, druga zaś obejmuje gałęzie uzupełniające, usługowe, produkujące głównie na rynki miejscowe, wewnątrz danego układu, to jest na rynek lokalny lub regionalny. Działalność produkcyjna i usługowa o charakterze podstawowym, mająca charakter eksportowy z danego układu, utrzymuje też działalność uzupełniającą konsumowaną wewnątrz układu. Podział na działalność podstawową (eksportową) i obsługową (konsumowaną lokalnie) staje się przydatny dla określania planów i strategii rozwoju społeczno-gospodarczego danego układu. Zdolność do generowania ponadlokalnej wartości dodanej jest oznaką potencjału rozwoju tkwiącego w danym układzie.

Gospodarka lokalna może być definiowana również jako zestaw podmiotów gospodarujących i uczestniczących w procesach gospodarowania na terenie miasta czy gminy, między którymi istnieją różne powiązania i współzależności. Każdy z podmiotów gospodarujących i każda organizacja wykorzystując dostępne zasoby, spełnia określone funkcje oraz dąży do realizacji własnych celów, a jednocześnie realizuje cele społeczne.

W układach lokalnych tworzy się środowisko lokalne, w którym funkcjonuje gospodarka lokalna i społeczeństwo lokalne. Środowisko, jako pojęcie ogólne to względnie trwałe układy i charakter otoczenia obejmujący ludzi i rzeczy ważne dla życia i zachowania się człowieka w ograniczonej skali przestrzennej. Środowisko lokalne składa się z zespołu cech przyrodniczych, ekonomicznych społecznych i kulturowych określających odmienną i charakter danego miejsca lub ograniczonego terytorium. Ważnym elementem środowiska lokalnego wpływającym na gospodarkę lokalną jest środowisko społeczne. Środowisko społeczne można zdefiniować jako względnie trwałe układy jednostek, grup oraz innych zbiorowości ludzkich wywołujących aktywność człowieka i wywierających wpływ na jego zachowanie. W układzie lokalnym mamy do czynienia ze społecznością lokalną. Społeczność lokalną rozumiemy jako grupę ludzi zamieszkujących ograniczone i względnie izolowane terytorium, posiadającą i ceniącą wspólne tradycje, wartości i symbole, instytucje usługowe i kulturalne, świadomych jednostki, odrębności i gotowości do wspólnego działania, żyjących w poczuciu przynależności i wewnętrznego bezpieczeństwa [Pilch 1995]. W kontekście pojęcia społeczności lokalnych

pojawia się współcześnie koncepcja społeczeństwa obywatelskiego, które charakteryzuje się aktywnością i zdolnością do samoregulacji oraz określenia i osiągania wyznaczonych celów bez impulsów ze strony państwa i jego instytucji.

Wzrost i rozwój w układach lokalnych

Ludzie i społeczności, dążąc do zaspokojenia swoich ciągle rosnących potrzeb, podejmują działalność gospodarczą, w wyniku której powstają nowe wartości ekonomiczne ucieleśnione w pojęciu wzrostu gospodarczego. Wzrost gospodarczy rozpatrywany jest głównie w kategoriach ilościowych i mierzony wartością nowo wytworzonej wartości ogółem w przeliczeniu na jednostkę nakładów zużytych na jego wytworzenie. Syntetyczną miarą wszystkich efektów gospodarowania jest pojęcie wzrostu i rozwoju gospodarczego, mierzone najczęściej wielkością produktu narodowego brutto na mieszkańca. Rozwój gospodarczy jest procesem stanowiącym połączenie gospodarczego i zmian jakościowych zachodzących w sferze czynników produkcji oraz wyników procesów produkcyjnych, a także w sferze instytucjonalnej i społecznej gospodarowania [Korenik 1998]. Rozwój gospodarczy nie jest celem samym w sobie, ale sposobem osiągania celów gospodarczych, społecznych i środowiskowych w różnych układach terytorialnych: układzie krajowym, regionalnym, a także lokalnym. Zintegrowane procesy wzrostu i rozwoju w sposób najbardziej wszechstronny i dojrzały zostały przedstawione w teoriach uznających rolę państwa za podmiot polityki rozwojowej. Pogłębienie polaryzacji gospodarczej oraz rozwój integracji międzynarodowej i globalizacji spowodowały wzrost zainteresowania rozwojem regionalnym (lata 60. i 70. XX wieku), a w latach 80. XX wieku także rozwojem lokalnym.

Wielu autorów nie wprowadza rozróżnienia między rozwojem w różnych układach terytorialnych i rozwój lokalny traktuje jako rozwój regionalny w mniejszej skali [Noworól 2007, Rakowska 2019]. Faktycznie występują bardzo silne zależności między rozwojem lokalnym i rozwojem regionalnym, podobnie zresztą jak między rozwojem regionalnym i rozwojem całego kraju. Powiązania te mają swoje odzwierciedlenie w działaniach samorządów terytorialnych i państwowej administracji publicznej. Praktycznie w Polsce przyjmuje się, że rozwój regionalny dotyczy całego województwa natomiast rozwój w skali powiatu, miasta i gminy ma charakter rozwoju lokalnego [Szewczuk 2011].

Rozwój lokalny jest specyficzną i bardzo złożoną kategorią rozwoju społeczno-gospodarczego [Guzal-Dec 2015]. Na jego przebieg ma wpływ wiele podmiotów i czynników znajdujących się zarówno na danym terytorium, jak i w jego otoczeniu. Złożoność zjawiska rozwoju lokalnego wynika z wewnętrznego systemowego charakteru lokalnej gospodarki, jak też z umiejscowienia danego układu lokalnego zwłaszcza w systemie gospodarki regionalnej i krajowej. Przebieg podstawowych procesów ekonomicznych w skali lokalnej kształtowany jest przez ogólny system ekonomiczno-społeczny, politykę społeczno-gospodarczą kraju, politykę regionalną oraz lokalną politykę rozwoju prowadzoną przez władze lokalne [Adamowicz 2003a]. Kategoria rozwoju lokalnego ma dualny charakter, dlatego należy ją rozpatrywać na dwa sposoby – w sposób lokalny i ponadlokalny [Sztando 2017]. Sposób lokalny polega na rozumieniu go jako procesu przekształcania struktur układu lokalnego i powiązań wzajemnych między elementami tych struktur oraz ich powiązań z otoczeniem przez mobilizację czynników głównie

endogennych. W perspektywie ponadlokalnej rozwój lokalny postrzega się jako przekształcenie struktur wymienionych układów ponadlokalnych i związków między tymi strukturami oraz ich otoczeniem.

Zwiększenie zainteresowania rozwojem lokalnym wynika także z tendencji do ujawniania się regionalizmów etnicznych i kulturowych występujących w integrującej się Europie, z pojawienia się tzw. paradoksów globalizacji, które w warunkach rozpowszechniania się zjawisk społeczno-gospodarczych ponad granicami państw wymagały intensyfikacji działań w skali lokalnej, wykorzystującej inicjatywy oddolne. W pewnym stopniu jest to reakcja na niepowodzenia koncepcji rozwoju odgórnego czy rozwoju bazującego na czynnikach zewnętrznych. Rozwój lokalny utożsamiany jest z rozwojem oddolnym, opartym na potencjale endogenicznym wspieranym przez dostępne czynniki egzogeniczne. Rozwój lokalny to szczególna forma rozwoju regionalnego, w której kluczową rolę odgrywają czynniki endogeniczne, wykorzystywane przez podmioty lokalne i ponadlokalne dla wywoływania korzystnych zmian wzmacniających lokalny potencjał rozwojowy i efektywność jego wykorzystania. Zwrócenie uwagi na problematykę rozwoju lokalnego w pierwszej połowie lat 80. XX wieku miało zarówno podstawy gospodarcze i społeczne, jak i środowiskowe i polityczne. Podstawy te tkwiły w ówczesnym kryzysie koncepcji państwa dobrobytu i wiązały się z poszukiwaniem szans rozwojowych w centralizacji zarządzania państwami [Jouen 2011]. W Polsce zainteresowanie problematyką rozwoju lokalnego wynikało również z procesu transformacji systemowej, która obejmowała także zmianę podziału administracyjnego kraju i restrukturyzację terytorialnej administracji samorządowej.

Zainteresowanie rozwojem lokalnym w Unii Europejskiej w latach 1980–2000 wyrażało się we wprowadzeniu różnych innowacyjnych akcji, programów pilotażowych oraz tzw. inicjatyw wspólnotowych ukierunkowanych na wykorzystanie spontanicznej aktywności oddolnej jako siły napędowej ogólnego rozwoju gospodarczego. Po roku 2000 polityka rozwoju lokalnego przybrała nieco inną, bardziej rozproszoną formę pod względem instrumentalnym i programowym [Jouen 2011].

Istota i kryteria definiowania rozwoju lokalnego

Koncepcją rozwoju lokalnego zajmowało się wielu autorów polskich i zagranicznych, którzy formułowali własne definicje i określali jego istotę, uwarunkowania i czynniki. Można te koncepcje podzielić na dwa nurty. Pierwszy reprezentowany przez liczną grupę autorów uwypukla w swych definicjach długofalowy proces kierunkowych zmian, w których obiekty czy przedmioty przechodzą od form i stanów prostszych i mniej doskonałych do form i stanów bardziej złożonych, i doskonalszych, form pożądaných i korzystnych z punktu widzenia określonych celów.

Inna grupa autorów wyraża przekonanie, że rozwój jest procesem zmian polegających na różnicowaniu, które może mieć charakter progresywny lub regresywny. Częściej wykorzystywane są definicje pierwszego nurtu, traktujące rozwój jako proces prowadzący do ilościowej i jakościowej poprawy jakiegoś stanu określonego układu terytorialnego. Odnosząc problematykę rozwoju do układu lokalnego, można wyodrębnić trzy główne grupy definicji rozwoju lokalnego: definicje aspektowe, ogólne i systemowe [Rakowska 2019].

Definicje aspektowe rozpatrują rozwój lokalny odrębnie w ramach wyodrębnionych płaszczyzn, w tym szczególnie płaszczyzny gospodarczej. Definicje ogólne określają rozwój lokalny w sposób ogólny bez odniesień do indywidualnych sfer czy płaszczyzn. Definicje systemowe natomiast odnoszą się do trzech głównych płaszczyzn rozwoju: gospodarczej, społecznej i środowiskowej. Zbliżone są więc do koncepcji zrównoważonego i trwałego rozwoju.

Proces rozwoju zawsze powiązany jest z określonym terytorium, konkretnym układem przestrzennym – lokalnym, regionalnym, krajowym czy jeszcze szerszym. Rozwój lokalny wiąże się z konkretnym miejscem, z danym układem lokalnym, stanowiącym jedność zasobów przyrodniczych i antropogenicznych oraz lokalnej społeczności i lokalnej gospodarki. Rozwój lokalny można rozpatrywać w różnych aspektach, najczęściej stosowane są aspekty społeczne i aspekty gospodarcze. Rozwój społeczno-gospodarczy na określonym terytorium układu lokalnego jest zjawiskiem złożonym i może być definiowany w różny sposób w zależności od celu analizy i kryteriów uwzględnionych w ocenie. Bagdziński [1994, s. 17] pod pojęciem rozwoju lokalnego rozumie „łącznie ujmowane – korzystne zmiany na terytorium układu lokalnego, których źródłem są zwłaszcza lokalne zasoby naturalne i materialne oraz cechy społeczności lokalnych sprzyjające rozwojowi, a rezultaty tych zmian służą pełniejszemu zaspokojeniu potrzeb mieszkańców i powiększeniu ich dobrobytu”.

Zbliżona do powyższej definicja określa rozwój lokalny jako zespół pozytywnych zmian społeczno-ekonomicznych o charakterze ilościowo-jakościowym, dokonujących się na terytorium miast, gmin i powiatów [Szewczuk i in. 2011] umożliwiających kreowanie nowych i poprawę istniejących walorów użytkowych w danej jednostce terytorialnej oraz tworzenie konkretnych warunków do rozwoju gospodarki [Brol 1998, Poniatowicz i Wyszowska 2014].

Niektórzy autorzy traktują rozwój lokalny jako „wyraz solidarności lokalnej tworzącej nowe stosunki społeczne, oznaczający wyrażenie woli mieszkańców mikroregionu odnośnie zasobów i czynników rozwoju gospodarczego”. Inni postrzegają rozwój lokalny jako „proces, przez który ludność zdobywa większą autonomię w definiowaniu i zaspokajaniu własnych potrzeb, rozwiązywaniu swoich problemów i określeniu swojego losu. Jest on efektem wykształcenia się zbiorowej dynamiki, w której wymiar ekonomiczny, społeczny, kulturalny i terytorialny nakładają się na siebie i w której łączą się inicjatywy lokalne z działaniami i zasobami ponadlokalnymi” [Gałązka 2017].

Rozwój lokalny może być definiowany również jako proces zmian gospodarczych, społecznych, kulturalnych i politycznych prowadzących do podnoszenia ogólnego poziomu dobrobytu mieszkańców. Inaczej rozwój to proces przeobrażeń w przechodzeniu od stanów mniej do bardziej zaawansowanych i złożonych lub pod określonym względem doskonalszych. Rozwój lokalny polega na racjonalnym wykorzystaniu wewnętrznych i zewnętrznych czynników rozwoju danego terytorium. Rozwój lokalny ma charakter wieloaspektowy i wyraża się zarówno we wskaźnikach wzrostu gospodarczego, jak i może być mierzony kryteriami społecznymi albo też jakościowymi parametrami poziomu życia mieszkańców [Adamowicz 2003a, b].

Rozwój lokalny jest procesem społecznym, polegającym na uaktywnianiu społeczności lokalnych, na uzewnętrznieniu lokalnych postaw prorozwojowych, na wplataniu w ten rozwój działań instytucji społecznych. Jest to proces, który musi być poprzedzony

często długotrwałym przygotowaniem zarówno zasobów do ich gospodarczego wykorzystania, jak i ludzi do współuczestniczenia w rozwoju [Parysek 1999].

W rozwoju lokalnym można wyróżnić wiele płaszczyzn, m.in. płaszczyznę gospodarczą, płaszczyznę społeczną i płaszczyznę ekologiczną. W płaszczyźnie gospodarczej mieści się gospodarka lokalna, a więc przedsiębiorstwa produkcyjne i usługowe, zarówno prywatne, jak i państwowe, instytucje gospodarcze oraz pozarządowe organizacje wspierania przedsiębiorczości. Płaszczyzna społeczna obejmuje przede wszystkim gospodarstwa domowe i mieszkalnictwo a także obsługujące ludzi placówki edukacyjne, oświatowe, opieki zdrowotnej, kultury, opieki społecznej oraz bezpieczeństwa i porządku publicznego. W płaszczyźnie ekologicznej mieszczą się zagadnienia i problemy degradacji środowiska, a także zagadnienia rekultywacji środowiska przyrodniczego. Rozwój lokalny realizuje się, gdy programowane działania podmiotów lokalnych prowadzą do tworzenia nowych i poprawy istniejących walorów użytkowych lokalnej jednostki terytorialnej, kreowania optymalnych warunków funkcjonowania gospodarki i społeczności lokalnej przy zachowaniu ładu przestrzennego i walorów ekologicznych.

Lokalny rozwój gospodarczy można zdefiniować także jako ilościowy i jakościowy rozwój podmiotów prowadzących w danym środowisku lokalnym (gmina, powiat) działalność gospodarczą, który można utożsamiać z doskonaleniem oraz wprowadzaniem nowych produktów i usług, rozszerzaniem rynków zbytu, unowocześnieniem technologii i inwestowaniem, zwiększeniem zatrudnienia i efektywności produkcji oraz ze wspomagającymi działaniami o charakterze finansowym, kapitałowym i innowacyjnym [Adamowicz 2003a, b].

Rozwój lokalny obejmuje lokalne środowisko życia społecznego, jest prowadzony z punktu widzenia społeczności lokalnych i lokalnych struktur gospodarczych, instytucji i organów samorządu terytorialnego. Lokalny rozwój społeczny polega na coraz lepszym zaspokajaniu społecznych potrzeb ludności oraz podmiotów gospodarczych na danym terytorium. Potrzeby te obejmują przede wszystkim sferę edukacyjno-wychowawczą, ochrony zdrowia, obsługi administracyjnej, zaspokojenia potrzeb w dziedzinie kultury i rozwoju osobowości, opieki społecznej i bezpieczeństwa publicznego.

Brol [1998] odnosi rozwój lokalny do zmian zachodzących w mieście, gminie wiejskiej czy miejsko-wiejskiej lub inaczej delimitowanym subregionie, tj. lokalnym układzie terytorialnym odznaczającym się specjalnymi cechami przestrzeni, gospodarki i kultury, a także lokalną preferencją potrzeb i hierarchii wartości, i definiuje go jako zharmonizowane i systematyczne działanie społeczności, władzy publicznej oraz pozostałych podmiotów funkcjonujących w danej jednostce terytorialnej zmierzające do kreowania nowych, oraz poprawy istniejących wartości użytkowych w danej jednostce terytorialnej, tworzenie korzystnych warunków dla gospodarki oraz zapewnienie ładu przestrzennego i ekologicznego. Wojtasiewicz [1996a, b] określa rozwój lokalny jako kompleks przeobrażeń jakościowych dotyczących danego obszaru w zakresie poziomu życia ludzi tu mieszkających i warunków funkcjonowania organizmów gospodarczych tu zlokalizowanych. Myna [1998] definiuje rozwój lokalny jako procesy świadomie inicjowane i kreowane przez władze lokalne, przedsiębiorców, lobby ekologiczne, stowarzyszenia społeczne i kulturalne oraz mieszkańców, zmierzające do kreatywnego, efektywnego i racjonalnego wykorzystania zasobów niematerialnych i materialnych.

Ziółkowski i Goleń [2003] wykorzystując definicje innych autorów, określają rozwój lokalny jako proces pozytywnych przemian o charakterze ilościowym i jakościowym w poziomie życia społeczności lokalnej oraz w warunkach funkcjonowania podmiotów gospodarczych, uwzględniający potrzeby, priorytety i preferencje oraz uznawanie systemu wartości mieszkańców i przedsiębiorców. Definicja ta podkreśla w procesach rozwoju lokalnego znaczenie potrzeb, preferencji i systemu wartości oraz funkcji gospodarczych na danym terytorium.

Kluczowym celem rozwoju gospodarczego jest dostarczanie społeczności miejsc pracy wysokiej jakości, osiąganie lokalnej stabilności poprzez odpowiadanie na potrzeby sektora lokalnej gospodarki, budowanie zróżnicowanej bazy ekonomicznej i bazy zatrudnienia oraz promowanie zrównoważonego rozwoju [Blakely i Leigh 2010]. Brak jest możliwości jednorodnego sposobu pojmowania rozwoju jednostek lokalnych i regionów, bo natura i znaczenie pojęcia rozwój różni się i zmienia w czasie oraz przestrzeni, a poszczególne koncepcje rozwoju są zdeterminowane społecznie przez konkretne interesy i grupy społeczne w określonym kontekście geograficznym oraz w danym czasie [Pike i in. 2006, Pike i in. 2007].

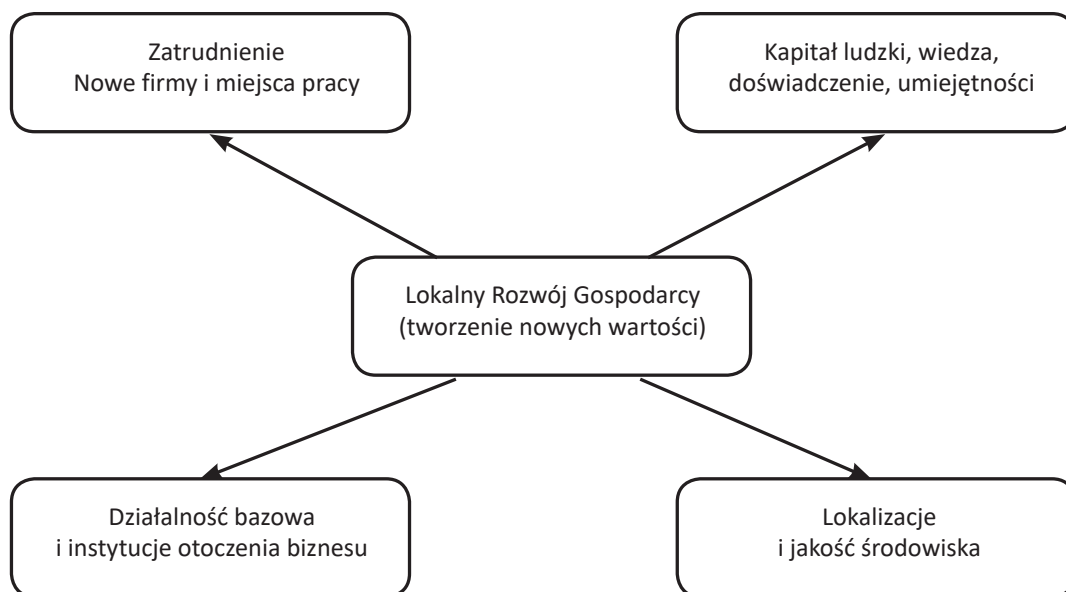
Kuźnik [2007] stwierdza, że rozwój lokalny ma charakter integralny i wielowymiarowy. Do podstawowych wymiarów zalicza wymiar społeczno-kulturowy dotyczący procesu zmian demograficznych i społecznych oraz zmian kulturowych, wymiar środowiskowy (zmiany w środowisku przyrodniczym i w infrastrukturze środowiskowej), wymiar infrastrukturalny (transport, komunikacja, energetyka, gospodarka wodna, kanalizacja i ciepłownictwo), wymiar gospodarczy (rozwój bazy ekonomicznej miast i osiedli) i wymiar przestrzenny (formy zagospodarowania przestrzennego, ład i porządek publiczny).

Według Klasika [1996a] do podstawowych składowych rozwoju lokalnego, rozumianego jako proces tworzenia nowych wartości, traktowanego w sposób zintegrowany, należą: wzrost gospodarczy i zatrudnienie, wzrost dobrobytu i jakości życia, wzrost atrakcyjności inwestycyjnej, rozwój technologiczny i innowacje, restrukturyzacja i dywersyfikacja działalności gospodarczej, rozwój infrastruktury instytucjonalnej, poprawa jakości środowiska, wzbogacanie tożsamości i procesy integracyjne (rys. 1).

Parysek [1999] określa rozwój lokalny jako prowadzenie działań na rzecz rozwoju gospodarczego i społecznego danej jednostki terytorialnej z wykorzystaniem jej zasobów, przy uwzględnianiu potrzeb mieszkańców oraz ich udziału w podejmowanych działaniach. Z jednej strony łączy się rozwój lokalny z tworzeniem nowych miejsc pracy, a z drugiej z kompleksowym kreowaniem jak najlepszych warunków do życia mieszkańców, co przejawia się także w doskonaleniu organizacji i struktury oraz funkcjonowania zasobów lokalnych.

Zjawisko rozwoju postrzega się też jako proces tworzenia instytucji, rozwijania alternatywnych gałęzi przemysłu i innych funkcji gospodarczych, wpływania na przedsiębiorców w celu wytwarzania lepszych produktów, pomoc w rozpoznaniu nowych rynków, transformowanie wiedzy i dyfuzja innowacji, wspomaganie przedsiębiorczości i innych [Blakely i Leigh 2010].

Markowski [1999] definiuje rozwój lokalny jako proces kierunkowych przemian, w którego toku w rozpatrywanej gminie, powiecie lub regionie odnotowuje się wzrost ilościowy i postęp jakościowy. Władze lokalne mogą stymulować ten rozwój, posługiwać się odpowiednimi instrumentami zarządzania rozwojem. Zdaniem Pietrzyk [1997] rozwój

Rysunek 1. Podstawowe składowe lokalnego rozwoju gospodarczego

Figure 1. Basic components of local economic development

Źródło: [Klasik 1996a].

lokalny jako proces dywersyfikacji i wzbogacenia działalności gospodarczej i społecznej danego terytorium, mający swe źródło w mobilizacji i koordynacji jego zasobów i energii, to działanie podejmowane z woli lokalnych aktorów (samorządowców, podmiotów gospodarczych, stowarzyszeń i innych) na podstawie refleksji dotyczących waloryzacji miejscowych zasobów. Rozwój lokalny uwzględnia również specyfikę terytorialną.

Ważną cechą rozwoju lokalnego jest to, że uruchamiany jest oddolnie, co nie wyklucza potrzeby przyciągania inwestycji zewnętrznych. Elementy zewnętrzne winny być jednak włączone do sieci relacji i zintegrowane ze środowiskiem lokalnym. Wojciechowski [2003] zwraca uwagę na to, że rozwój lokalny polega w istocie na tworzeniu nowych wartości, a jego treścią jest rozwój gospodarczy, obejmujący korzystne zmiany ilościowe i przemiany jakościowo-strukturalne oraz poprawę warunków życia ludności. Łuczyszyn [2013], odnosząc się do różnych definicji, zwraca uwagę, że istotą rozwoju lokalnego jest proces transformacji ekonomicznej i społecznej społeczności lokalnej, w którą należy rozpatrywać w trzech płaszczyznach: gospodarczej, społecznej i ekologiczno-przestrzennej. Syntetyzując podejścia różnych autorów, Łuczyszyn [2013, s. 61–63] stwierdza, że „rozwój lokalny najprościej rzecz ujmując to zharmonizowane i systematyczne działanie, prowadzone w społeczności lokalnej z udziałem zainteresowanych, którego rezultaty służą zaspokojeniu potrzeb miejscowej ludności i przyczyniają się do ogólnego postępu”.

Próbie usystematyzowania problematyki rozwoju lokalnego podjął Kot [2003], którą sformułował w sześciu następujących тезach:

- rozwój lokalny jest procesem autonomicznym, co wynika z faktu, że przebiega według zasad i reguł dotyczących mechanizmów rynkowych, jest on także przedmiotem podejmowania suwerennych decyzji przez władze samorządowe będące podmiotem procesów rozwoju i polityki lokalnej;

- rozwój lokalny jest upodmiotowiony, co oznacza, że jest on konkretnym procesem, który przynosi efekty i korzyści podmiotom w nim uczestniczącym;
- rozwój lokalny jest wynikiem kompromisu aktorów i interesariuszy działających w lokalnej jednostce terytorialnej;
- rozwój lokalny przebiega w warunkach określonych przez zjawiska i procesy zachodzące zarówno w jego strukturach wewnętrznych, jak i jego otoczeniu, warunkiem powodzenia i trwałości procesów rozwoju jest elastyczność w działaniach jednostek gospodarczych i władz lokalnych;
- rozwój lokalny to proces długotrwały, uwarunkowany historycznie tradycjami produkcyjnymi, politycznymi i kulturowymi ludności;
- rozwój lokalny rządzi się swoją logiką, która wynika z indywidualnych postaw ludności, zachowań organizacyjnych oraz mechanizmów rynkowych.

Rozwój lokalny charakteryzuje się autonomicznością, upodmiotowieniem, otwartością, rozciągnięciem w czasie, elastycznością, interakcjami i podporządkowaniem społecznej ocenie i społecznym wpływie na proces zmian [Brol 1998, Parysek 1997, Kot 2001, Filipiak i in. 2005, Kogut-Jaworska 2008, Romanowski 2015].

Według Ziółkowskiego [2005] rozwój lokalny powinien uwzględnić zarówno potrzeby, priorytety, preferencje i uznawane systemy wartości mieszkańców, przedsiębiorców, jak i wymogi środowiska przyrodniczego, dziedzictwa kulturowego i racjonalnego zagospodarowania przestrzennego.

Rozwój lokalny jest więc pojęciem wieloaspektowym, wielotematycznym, wielopoziomowym, w którym przejawiają się wartości i który może być kształtowany poprzez wyznaczanie celów i dobór instrumentów oraz podlegający ocenie co do efektów i skutków. Rozwój lokalny może być postrzegany w perspektywie pojedynczego układu lokalnego oraz w perspektywie miejsca i roli danego układu lokalnego w szerszym otoczeniu, otoczeniu ponadlokalnym [Sztando 2017a].

Wieloaspektowy rozwój lokalny ma zatem wiele elementów wspólnych, do których można zaliczyć dynamikę jako proces, działanie różnych podmiotów, wśród których główną rolę odgrywa samorząd lokalny, endogeniczne lokalne czynniki rozwoju, szerokie spektrum oddziaływania (gospodarka, społeczeństwo, środowisko, kultura) oraz zaspokajanie potrzeb i aspiracji mieszkańców i podmiotów lokalnych, cele, czynniki i instrumenty rozwoju, które ulegają zmianom w czasie, osłabienie znaczenia tzw. czynników twardych a wzmocnienie roli czynników miękkich takich jak wiedza, kapitał intelektualny i innowacje.

Uwzględniając analizę wzorcowych cech rozwoju lokalnego postrzeganego z perspektywy lokalnej, A. Sztando [2017a, s. 52] formułuje rozbudowaną definicję tego rozwoju jako „długookresowy, niezunifikowany, wielowymiarowy, samopodtrzymujący się proces przekształceń struktur układu lokalnego i powiązań wzajemnych między nimi oraz ich powiązań z otoczeniem, współformujący pożądane procesy ponadlokalne, kreowany planowo, partycypacyjnie w skoordynowany sposób i zgodnie z ideą ładu zintegrowanego, przede wszystkim przez społeczność lokalną i w jej interesie, przez opartą na konsensusie mobilizację czynników głównie endogenicznych”.

We współczesnych koncepcjach rozwoju lokalnego zauważa się rozróżnienie pojęć „rozwoju lokalnego” i „rozwoju w układzie lokalnym”. Pierwsze pojęcie podkreśla zaangażowanie lokalnych podmiotów i czynników rozwojowych, czyli zaangażowanie spo-

łeczności lokalnej oraz trwałość i samopodtrzymywanie się procesów rozwojowych w czasie (rozwój endogeniczny, rozwój zintegrowany i rozwój trwały). Rozwój w układach lokalnych może być też efektem oddziaływania czynników zewnętrznych, egzogenicznych, rozpatrywany od strony teoretycznej, jako pewien wzorzec procesu określający istotę, treść, wymogi, cechy, powiązania, czynniki i bariery wewnętrzne i powiązania z otoczeniem oraz efekty i sposoby ich określania, oraz pewien wzorzec procesu zmian [Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2021].

Przedmiot, cele, składniki i efekty rozwoju lokalnego

Przedmiotem rozwoju lokalnego są wyodrębnione lokalne jednostki społeczno-terytorialne mające zbiór charakterystycznych dla siebie cech gospodarczych, społecznych, przestrzennych i kulturowych wyrażające własne potrzeby oraz hierarchie wartości. W polskiej strukturze podziału terytorialnego są to przede wszystkim gminy (miejskie i wiejskie) i powiaty wyodrębnione w podziale administracyjnym kraju. Gmina jest układem terytorialnym stosunkowo bliskim wszystkim jej mieszkańcom, zarówno pojedynczym osobom, jak i lokalnym społecznościom oraz instytucjom we wsiach, osiedlach i małych miastach składających się na układ terytorialny gminy. Rozwój lokalny dotyczy więc też wewnętrznych, tzw. pomocniczych jednostek takich jak sołectwa, wsie, osiedla i inne jednostki osadnicze. Dotyczy to zarówno gmin wiejskich, miejsko-wiejskich, jak i gmin miejskich. Do układów o charakterze lokalnym zalicza się również powiaty stanowiące zespół sąsiadujących, względnie jednorodnych, przynajmniej pod względem niektórych cech, gmin. Charakter układu lokalnego mogą mieć również jednostki wyodrębnione według nieadministracyjnych kryteriów tematycznych, takich jak zespół bliskich gmin położonych w dolinie jednej rzeki czy wyodrębnionego obszaru geograficznego.

W terytorialnym układzie lokalnym można wyróżnić więc:

- układy miejscowe (wsie, miejscowości, miasta i dzielnice),
- układy podstawowe (gminy),
- układy zintegrowane administracyjnie (powiaty) i tematycznie.

Dla takich układów mogą być przygotowywane programy czy plany rozwoju. Podstawowym układem podziału administracyjnego, inwentaryzacji zasobów oraz realizacji zadań związanych z funkcjonowaniem państwa są gminy. Gmina realizuje wiele zadań gospodarczych, społecznych i politycznych. W niej realizowane są podstawowe potrzeby społeczne. Gmina jest na tyle mała by była w niej możliwa integracja mieszkańców i społeczności miejscowych, zapewniająca poczucie więzi i umożliwiać aktywność społeczną do realizacji wspólnych celów i na tyle duża, by osiągnąć minimalną, ekonomicznie uzasadnioną skalę w dostarczaniu podstawowych usług bytowych i społecznych oraz ekonomiczność funkcjonowania lokalnych rynków. Optymalna wielkość gminy w Polsce jest uwarunkowana regionalnie i kształtuje się w granicach od kilku do kilkunastu tysięcy mieszkańców w warunkach wiejskich i kilkudziesięciu tysięcy w miastach [Swianiewicz, 1995, Herbst i Swianiewicz 2002, Moseley 2003].

Sama złożoność pojęcia rozwoju lokalnego implikuje złożoność celów, jakie są stawiane w strategiach, programach i politykach rozwojowych tego układu terytorialnego. Na formułowanie celów należy patrzeć przez pryzmat podmiotów, które funkcjonują w danym układzie i prowadzą działalność. Każdy z podmiotów gospodarczych

(przedsiębiorstwa i gospodarstwa domowe) i instytucji działających w gminie ma w jakimś stopniu określone własne cele, które stara się bądź jest zobowiązany osiągnąć. Ich suma uporządkowana według przyjętych zasad prowadzi do wielu celów częściowych wspólnych dla poszczególnych grup podmiotów. Mieszkańcy gminy jako osoby tworzące gospodarstwa domowe i jako konsumenci dóbr i usług zainteresowani są przede wszystkim sferą kształtującą możliwości i warunki zatrudnienia, warunki bytu materialnego, warunki kształcenia i rozwoju osobowego, duchowego i kulturalnego, bezpieczeństwo fizyczne i ekonomiczne oraz poczucie stabilizacji itp. Ta grupa podmiotów zainteresowana jest więc głównie sprawnym rynkiem pracy oraz dostępnością dóbr i usług, zwłaszcza dóbr i usług publicznych oraz zdrowym i przyjaznym otoczeniem.

Przedsiębiorstwa przemysłowe i handlowe oraz gospodarstwa rolne dążą do osiągnięcia zakładanych celów gospodarczych zapewniających przetrwanie i rozwój poprzez wykorzystywanie dostępnych czynników w warunkach lokalnego i regionalnego rynku, oraz bliższego i dalszego otoczenia. Instytucje i jednostki usług społecznych oraz zakłady budżetowe dążą do maksymalizowania swojego budżetu i efektywnego jego wykorzystania dla realizacji zadań gospodarczych i społecznych. Wszystkie cele, do których dążą poszczególne grupy podmiotów funkcjonujących w danym układzie, są podstawą do funkcjonowania ogólnych celów rozwojowych danego układu lokalnego przez władzę zarządzającą, którą w układach lokalnych sprawuje samorząd terytorialny. W samorządzie terytorialnym gminy mamy do czynienia z symbiozą władzy państwowej z samorządem mieszkańców.

Samorząd lokalny jest odpowiedzialny za określenie ogólnych celów rozwojowych danej jednostki oraz opracowanie strategii i polityki ich osiągnięcia. Celem głównym rozwoju lokalnego jest zazwyczaj coraz lepsze zaspokajanie potrzeb społeczności lokalnych i podnoszenie jakości życia mieszkańców. Określenie potrzeb zbiorowych dla różnych podmiotów w danej jednostce nie jest sprawą łatwą i wymaga, z jednej strony pozyskania wiedzy na temat potrzeb, a z drugiej racjonalnego wyboru sposobu ich realizacji. Realizowanie celu ogólnego wymaga wykorzystania wiedzy o zasobach i ich dostępności oraz o możliwościach i warunkach ich pozyskania i uruchomienia dla rozwoju społeczno-gospodarczego. Rozwój lokalny musi bowiem opierać się na solidnej, zróżnicowanej bazie ekonomicznej wykorzystywanej dla zaspokojenia potrzeb społecznych bez szkody dla środowiska przyrodniczego.

Sfera gospodarcza powinna zapewnić odpowiednią infrastrukturę i środki do generowania przychodów dla przedsiębiorców i rolników oraz dochodów dla gospodarstw domowych i cechować się aktywnością i przedsiębiorczością. W sferze społecznej mieszkańcy powinni mieć przede wszystkim dostęp do usług społecznych, edukacyjnych, zdrowotnych, kulturalnych, sportowych i in. Ważna jest sprawa klimatu społecznego, poczucie odpowiedzialności i umocnienie więzi oraz partycypacji i lokalnej tożsamości. Trudność polega jednak na tym, że nie wszystkie potrzeby mogą być w danym czasie zrealizowane, co pociąga za sobą konieczność wyboru priorytetów i zawierania kompromisów. Stąd też praktyczne ustalenie celu nadrzędnego wymaga analizy celów ważnych dla poszczególnych grup podmiotów i dziedzin aktywności oraz hierarchizacji w ramach poszczególnych sfer i w sposób ogólny w danym układzie. W sferze ekologicznej realizowanie ogólnego celu powinno zapewniać kreowanie i przestrzeganie ładu przestrzennego, poszanowanie walorów środowiska przyrodniczego, ochronę krajobrazu przyrodniczego

i kulturowego. Wymaga to ograniczenia emisji zanieczyszczeń poprzez stworzenie odpowiednich technologii i eliminację źródeł degradacji środowiska oraz upowszechnianie proekologicznych zachowań mieszkańców i podmiotów gospodarczych.

Analiza celów z punktu widzenia podmiotów gospodarczych i sfer działalności może posłużyć do wyszczególnienia i skatalogowania celów rozwoju lokalnego. Taki katalog celów rozwoju lokalnego sporządził min. Starosta [1995], w którym wyróżnił cele:

- ekonomiczne, obejmujące wzrost gospodarczy przez samoorganizację i pomoc zewnętrzną;
- społeczne, uwzględniające zaangażowanie i partycypację mieszkańców;
- psychospołeczne, osiągnięte przez utożsamianie się mieszkańców ze społecznością i z programami działania;
- kulturowe, polegające na utrzymaniu norm i wartości;
- technologiczne, realizowane poprzez dostarczanie potrzebnych form infrastruktury technicznej;
- polityczne, wyrażające się w partycypacji mieszkańców w podejmowaniu decyzji, kreowaniu demokratycznych struktur władzy;
- socjalne, ułatwiające funkcjonowanie społeczności lokalnej.

Trzeba sobie zdać sprawę, że wybór i hierarchizacja celów rozwoju lokalnego musi być dostosowana do konkretnych układów lokalnych. Każda gmina ma swój zestaw i swoją hierarchizację celów odpowiadającą istniejącym możliwościom i oczekiwaniom. Inna będzie zapewne w gminach wiejskich niż w gminach miejsko-wiejskich czy miejskich.

Empiryczny opis procesów rozwoju lokalnego wskazuje na wielkie ich zróżnicowanie oraz charakter, które mogą być przedmiotem oceny, klasyfikacji czy modelowania tych procesów. Wyróżniane formy czy modele rozwoju lokalnego przy użyciu różnych kryteriów zawsze mają niezwykle istotny element odnoszący się do roli poszczególnych podmiotów i całej społeczności lokalnej w programowaniu, planowaniu i realizacji przyjmowanych programów planów i strategii rozwojowych.

Powiązanie i harmonizowanie rozwoju gospodarczego, społecznego i ekologicznego przybiera formę zrównoważonego rozwoju lokalnego. Uwzględnia on z należytą uwagą ekonomiczne i społeczne, techniczne i środowiskowe aspekty rozwoju w danym układzie przestrzennym. Zrównoważony rozwój jest powiązany harmonijnie z ogólnym stanem gospodarki i społeczeństwa oraz z regionami i makroekonomicznymi strategiami i politykami rozwoju [Adamowicz 2003].

Składnikami rozwoju lokalnego mogą być:

- **wzrost gospodarczy** – powiększenie zatrudnienia, zmniejszenie poziomu bezrobocia;
- **wzrost dobrobytu i jakości życia ludności** – poprawa wyposażenia gospodarstw domowych, stanu substancji mieszkaniowych, wyposażenia w urządzenia techniczne itp.;
- **wzrost atrakcyjności inwestycyjnej** – poprzez m.in. udostępnienie terenów, ułatwienie obrotu nieruchomościami i rozbudowy inwestycyjnej, wspomaganie lokalnych inwestorów i przedsiębiorców;
- **rozwój technologiczny i wdrożenie innowacji** – poprzez udostępnianie informacji, popieranie rozwoju różnych firm innowacyjnych, doradztwo i tworzenie lokalnych instytucji wspierania biznesu i przedsiębiorczości;

- **restrukturyzacja i dywersyfikacja działalności gospodarczej** – poprzez inicjowanie i ułatwianie rozwoju nowych dziedzin działalności i nowych rozwiązań organizacyjno-technologicznych w przedsiębiorstwach przeżywających trudności strukturalne;
- **rozwój usług i zasobów dobra publicznego** – ułatwiających funkcjonowanie gospodarstw domowych i przedsiębiorstw;
- **wzrost ruchliwości zawodowej i społecznej ludności** – poprzez szkolenie i przekwalifikowanie pracowników, rozwój dwuzawodowości rolników, tworzenie instytucji kształcących, doradczych itp.;
- **rozwój infrastruktury instytucjonalnej** – poprzez rozszerzenie zakresu usług, przybliżenie usług do miejsc zamieszkania i pracy, powoływanie instytucji do rozwiązywania trudnych problemów i patologii społecznych, wspieranie rozwoju instytucji pozarządowych;
- **rekultywacja i poprawa jakości środowiska przyrodniczego** – w tym konserwacja krajobrazu, zachowanie lub wzbogacenie bioróżnorodności i inne;
- **wzmocnienie tożsamości lokalnej, regionalnej czy środowiskowej** – poprzez popieranie zjawisk integrujących środowisko społeczne.

W procesie rozwoju lokalnego zaangażowani są wszyscy aktorzy społeczności lokalnej, podmioty i cała społeczność lokalna. Ważną funkcję spełnia w tym rozwoju samorząd terytorialny, pracownicy przedsiębiorstw komunalnych, instytucji publicznych, działacze organizacji pozarządowych, samorządu zawodowego, izb gospodarczych, fundacji, stowarzyszeń ogólnorozwojowych, ale też przedstawiciele indywidualnych podmiotów gospodarczych, organizacji społecznych i politycznych oraz poszczególne jednostki – przywódcy i cieszące się autorytetem osoby. Każda z tych grup czy osób może odgrywać ważną rolę w procesach pobudzenia i realizacji rozwoju lokalnego.

Ponieważ proces rozwoju lokalnego wymaga odpowiedniego zaplanowania i koordynacji, szczególna rola w tym rozwoju spoczywa na władzy terytorialnej, która ma charakter samorządowy i jest podmiotem rozwoju lokalnego. Głównym zadaniem lokalnej władzy terytorialnej jest ustalenie kierunku i strategii rozwoju lokalnego, zgodnie z uwarunkowaniami wewnętrznymi i zewnętrznymi oraz strategiami rozwojowymi jednostek terytorialnych wyższego rzędu. Drugim podstawowym zadaniem władzy terytorialnej jest prowadzenie polityki rozwoju lokalnego, trzecim zaś bieżące administrowanie i zarządzanie rozwojem i funkcjonowaniem jednostki lokalnej.

Biorąc pod uwagę poglądy wielu autorów zajmujących się problematyką rozwoju lokalnego, można wymienić wiele cech charakteryzujących rozwój lokalny. Do najważniejszych można zaliczyć następujące [Rakowska 2019]:

1. Ciągłość, wynikająca z realizacji następujących po sobie i powiązanych ze sobą działań ukierunkowanych na pożądane zmiany,
2. kompleksowość i jednoczesność, wynikające z wielopłaszczyznowości rozwoju lokalnego oraz zależności pomiędzy tymi płaszczyznami,
3. Złożoność, wynikająca z dużej liczby i różnorodności potrzeb i celów oraz uwarunkowań ich realizacji,
4. Terytorialność, oznaczającą powiązanie różnych, indywidualnych działań z określoną lokalizacją, z określonym terytorium, stanowiącym bazę rozwoju,

5. Wspólnotowość i/lub współdziałanie, oznaczające, że podejmowane działania na rzecz rozwoju lokalnego są aprobowane przez lokalną społeczność i tworzące ją podmioty,
6. Endogeniczność, oznaczająca priorytetowe traktowanie wewnętrznych czynników i sił, jakie reprezentują lokalne podmioty powiązane w lokalnych sieciach kształtujących się społeczności lokalnych.
7. Sprzężenia zwrotne, w którym indywidualne działania, chociaż w części, odpowiadają celowi rozwojowemu całej wspólnoty, a realizacja celu wspólnego prowadzi także do osiągnięcia celów indywidualnych.
8. Powiązanie z otoczeniem, polegające na tym, że rozwój lokalny stanowi element rozwoju szerszego terytorium, a uwarunkowania i czynniki otoczenia wpływają na przebieg procesu rozwoju w danym lokalnym układzie terytorialnym.
9. Długotrwałość, polegająca na powiązaniu aktualnych procesów rozwoju z historycznym przebiegiem procesów gospodarczych dotyczących danej jednostki terytorialnej.
10. Autonomiczność, wynikająca z tego, że jest przedmiotem suwerennych decyzji nie tylko poszczególnych podmiotów, ale także władz samorządowych, posiadających określone kompetencje i środki na cele rozwojowe.

Rozwój lokalny ma jednak uwarunkowania i ograniczenia zewnętrzne wynikające z prowadzenia interregionalnej polityki państwa i intraregionalnej polityki władz samorządowych regionu, w ramach którego funkcjonuje dany układ lokalny.

Z badań przeprowadzonych przez Międzynarodową Organizację Pracy i inne agendy Organizacji Narodów Zjednoczonych wynika, że rozwój lokalny [Rakowska 2019, UNDP i in. 2002]:

- jest silnie uzależniony od kompetencji, woli i możliwości lokalnych aktorów,
- koncentruje się na wzmacnianiu potencjału lokalnego,
- wszędzie opiera się w dużym stopniu na efektywnym funkcjonowaniu małych i średnich przedsiębiorstw,
- zależy od zdolności współdziałania i integracji inicjatyw biznesowych,
- wymaga „wyposażenia” jednostki lokalnej w odpowiednie instrumenty,
- zależy od zdolności do aktywnej współpracy między układem szczebla lokalnego, regionalnego, krajowego i międzynarodowego.

Szczególnie ważna jest współpraca z administracją i samorządem regionalnym. Region stanowi bezpośrednie otoczenie dla układu lokalnego, a układ lokalny jest częścią składową regionu. Układy lokalne i układ regionalny są ze sobą bezpośrednio zintegrowane i zależne. Panuje przekonanie, że rozwój lokalny nie stanowi formy rozwoju odrębnego, w małej skali przestrzennej, ale jest przejawem oddolnego rozwoju w regionie, który bazuje na wykorzystaniu zasobów endogenicznych przy wsparciu bodźców zewnętrznych i umiejętnego kontrolowania i kierunkowania procesów produkcji i akumulacji oraz na zdolności do inicjowania i generowania innowacji [Siemiński, 1994; Pietrzyk, 2004].

Do podstawowych zagadnień stanowiących wyodrębnione sfery rozwoju lokalnego można zaliczyć:

- rozwój gospodarczy – diagnoza poziomu i czynniki rozwoju gospodarczego, przedsiębiorczości, stany i struktury zatrudnienia, poziomu bezrobocia, rozmiarów produkcji towarów i usług, rynki lokalne i ponadlokalne, przepływ kapitałów i inwestycji;

- rozwój społeczny – stan i potencjał wzrostu dobrobytu społecznego i jakości życia społeczności lokalnych. poziom dochodów, warunki pracy, warunki mieszkaniowe, usługi społeczne, bezpieczeństwo publiczne. funkcjonowanie samorządu lokalnego;
- rozwój przestrzenno–środowiskowy – cechy przestrzeni lokalnej i środowiska przyrodniczego. ład przestrzenny, konflikty przestrzenne i ekologiczne, zagospodarowanie przestrzeni, zanieczyszczenie środowiska, zagrożenia ekologiczne, estetyka środowiska przyrodniczego i antropogenicznego;
- rozwój technologiczny i innowacyjny – atrakcyjność inwestycyjna, mieszkaniowa i turystyczna. dostępność terenów, zasobów materialnych i ludzkich, charakter polityki lokalnej, rozbudowa infrastruktury. instytucje wspierające środowisko innowacyjne;
- rozwój kulturowy – wzbogacenie wizerunku i tożsamości, wzmocnienie procesów integracyjnych społeczności lokalnych, integracja z otoczeniem.

Efekty procesów rozwojowych podlegają ocenie i ewaluacji. W ocenie każdego z wcześniej wymienionych rodzajów rozwoju można zastosować wiele miar i wskaźników. Niektóre z nich mogą być pozyskane z Banku Danych Lokalnych, innych należy poszukać w lokalnych instytucjach i organizacjach lub też poprzez zebranie opinii wśród mieszkańców i inne badania poznawcze.

Przy ocenie przebiegu i skutków rozwoju lokalnego należy uwzględnić szereg aspektów rozpatrywanych w płaszczyznach: ekonomicznej, społecznej, środowiskowej, kulturowej, politycznej i innych. Do najważniejszych czynników warunkujących powodzenie rozwoju lokalnego można zaliczyć [Pietrzyk 1997]:

- istnienie sprawnego i skutecznego przywództwa w układzie lokalnym inspirującego decydentów do zmobilizowania członków społeczności lokalnych;
- zaangażowanie i aktywne uczestnictwo wszystkich lokalnych grup społecznych i zawodowych w procesie podejmowania działań;
- określenie przejrzystych zasad kierunkowych oraz precyzyjna ocena celów przed ich ostatecznym przyjęciem;
- zaufanie, kompromisy, współpraca i partnerstwo publiczno-prywatne;
- uwzględnienie tożsamości kulturowej oraz struktury społeczno-politycznej układu lokalnego i regionalnego;

sukcesywna ocena przebiegu rozwoju i bieżące uaktualnianie i dostosowywanie działań do zmian strukturalnych zachodzących w otoczeniu danego układu. Szczególna uwaga powinna być zwrócona na zjawiska i procesy innowacyjne.

Modele i paradygmaty rozwoju lokalnego

W kształtowaniu rozwoju lokalnego wykorzystuje się dorobek wielu nauk: ekonomii, socjologii, geografii, gospodarki przestrzennej, organizacji i zarządzania, planowania strategicznego, finansów publicznych, polityki regionalnej, integracji i innych nauk dających podstawy teoretyczne oraz aspekty organizacyjne, techniczne i funkcjonalne.

Badania nad rozwojem lokalnym korzystają z paradygmatów wypracowanych głównie w naukach ekonomicznych dla rozwoju regionalnego i gospodarki przestrzennej. Jeśli za paradygmat przyjmiemy ogólny sposób postrzegania rzeczywistości w określonym zakresie, to należy stwierdzić, że postrzeganie rzeczywistości, jaką rozumiemy przez pojęcie rozwoju lokalnego ulegało zmianie. Badania w tym zakresie prowadziły do

ukształtowania się wielu wzorców i modeli tego rozwoju, a w ramach poszczególnych modeli formułowane były różne koncepcje ogólne i teorie, które generowały różne problemy, pojęcia, reguły postępowania i sposoby rozwiązywania problemów. Różne koncepcje rozwoju lokalnego i regionalnego zawiera Tabela 1.

Tabela 1. Stare i nowe koncepcje rozwoju lokalnego i regionalnego

Table 1. Old and new concepts of local and regional development

Postrzegane koncepcje i ujęcia rozwoju	Charakterystyczne wyróżniki i niektóre ich walory
Rozwój egzogeniczny i baza ekonomiczna	<ul style="list-style-type: none"> • rozwój implantowy, oparty na zewnętrznych czynnikach i impulsach • rozwój zależny od pozycji zajmowanej w ramach większego systemu • korzystny transfer kapitału obcego na rzecz szybkiego tempa rozwoju
Rozwój spolaryzowany	<ul style="list-style-type: none"> • rozwój pojawiający się w wybranych uprzywilejowanych miejscach (regionach) – wykreowanych biegunach wzrostu • rozwój nierównomierny, polaryzujący przestrzeń na wszystkich poziomach jej organizacji • rozwój akceptowany i wspierany finansowo przez centra decyzyjne
Rozwój zintegrowany	<ul style="list-style-type: none"> • rozwój wieloaspektowy i wielowymiarowy • rozwój współzależnych dziedzin, wymagający zabiegów scalania i koordynacji • strategiczne myślenie sprzyja wszystkim przedsięwzięciom rozwojowym
Samoorganizacja	<ul style="list-style-type: none"> • globalna współzależność zmian w różnych systemach-para- dygmat ewolucyjny • naturalna autonomia każdego systemu; umiejętność korzystania z zasobów otoczenia • zintegrowana społeczność lokalna na rzecz realizacji strategii ekorozwoju
Rozwój endogeniczny	<ul style="list-style-type: none"> • rozwój oparty na wewnętrznych potencjałach rozwoju miast i regionów • rozwój zakorzeniony we wspólnocie; samorządność i inicjatywy oddolne • brak motywacji i przekonania o zasadności poszukiwania zewnętrznych partnerów do finansowania rozwoju
Rozwój samopodtrzymujący	<ul style="list-style-type: none"> • rozwój trwały, automatycznie przywracający równowagę w skali globalnej i lokalnej • rozwój czysty, eliminujący ujemne skutki uboczne w poszczególnych fazach rozwoju • rozwój bazujący na stabilnym systemie wartości
Rozwój zrównoważony	<ul style="list-style-type: none"> • równe traktowanie aspektów ekonomicznych, społecznych i środowiskowych • gospodarowanie bez uszczerbku i ograniczeń dla przyszłych pokoleń • możliwość uwzględnienia innych aspektów i akcentowania różnych form działalności • smart city – koncepcja inteligentnego rozwoju miast • smart village – koncepcja inteligentnego rozwoju wsi • forma rozwoju zrównoważonego • rozwój inteligentnych specjalizacji • kreowanie i wdrażanie innowacji • budowanie środowiska innowacji • rozwój sieci współpracy • koordynacja działań przez samorządy • wdrożenie okrężnego systemu produkcji • recykling i przywracanie wartości • gospodarowanie bez odpadów • kaskadowanie procesów wytwórczych

tabela 1. cd.

table 1. cont.

Postrzegane koncepcje i ujęcia rozwoju	Charakterystyczne wyróżniki i niektóre ich walory
Rozwój inteligentny	<ul style="list-style-type: none"> • smart city – koncepcja inteligentnego rozwoju miast • smart village – koncepcja inteligentnego rozwoju wsi • forma rozwoju zrównoważonego • rozwój inteligentnych specjalizacji
Rozwój innowacyjny	<ul style="list-style-type: none"> • kreowanie i wdrażanie innowacji • budowanie środowiska innowacji • rozwój sieci współpracy • koordynacja działań przez samorządy
Gospodarka cyrkularna	<ul style="list-style-type: none"> • wdrożenie okrężnego systemu produkcji • recykling i przywracanie wartości • gospodarowanie bez odpadów • kaskadowanie procesów wytwórczych
Gospodarka partycypacyjna	<ul style="list-style-type: none"> • nowe podejście do kategorii własności • wykorzystanie czynników i produktów na zasadzie użyczenia lub udziału • wspólna konsumpcja
Zrównoważona konsumpcja	<ul style="list-style-type: none"> • minimalizacja zużycia zasobów i energii • redukcja odpadów, recykling • dostosowanie stylu życia do otoczenia naturalnego
Zielona gospodarka	<ul style="list-style-type: none"> • redukcja ryzyka w środowisku naturalnym • przeciwdziałanie powstawaniu zanieczyszczeń i odpadów • konserwacja i ochrona bioróżnorodności • redukcja gazów cieplarnianych, ochrona klimatu, poprawa zdrowia społecznego

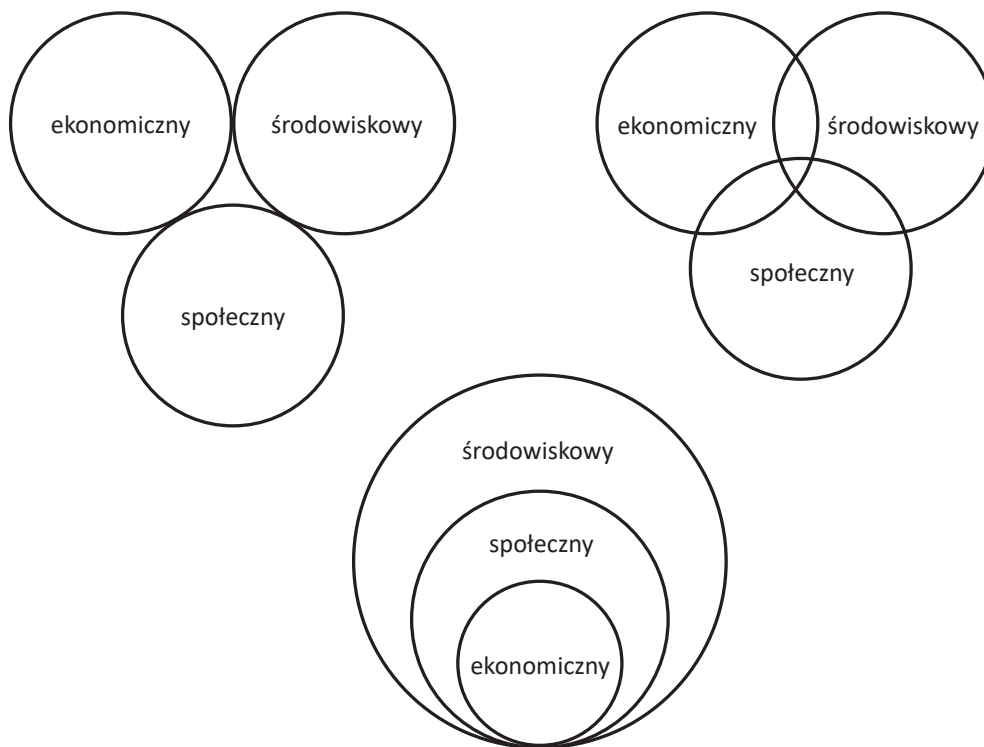
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Klasik i Kuźnik 1998, s. 396–397, Klasik 2001, s. 183–190, Adamowicz 2021, s. 211–215].

W literaturze można wyróżnić wiele koncepcji, typologii modeli rozwoju lokalnego, wśród których do najważniejszych należy zaliczyć: rozwój egzogeniczny, rozwój endogeniczny, rozwój oddolny, rozwój odgórny (indukowany), rozwój zrównoważony, rozwój trwały, samopodtrzymujący się, rozwój zintegrowany, rozwój ewolucyjny, rozwój innowacyjny, rozwój ekstensywny i rozwój intensywny. Rozmiary tego rozdziału nie pozwalają na omówienie wymienionych koncepcji. Ograniczamy się więc tylko do rozwinięcia modeli rozwoju zrównoważonego.

Rozwój zrównoważony

Rozwój zrównoważony stał się współcześnie wiodącym modelem rozwoju w skali całego świata w poszczególnych krajach i w układach terytorialnych wewnątrz poszczególnych krajów. Koncepcja, która pojawiła się w XVIII wieku we Francji i Niemczech w odniesieniu do gospodarki leśnej [Baum 2021], w drugiej połowie XX wieku została upowszechniona i nabrała charakteru podstawowego paradygmatu rozwojowego. Zrównoważony rozwój stał się równocześnie celem strategii i polityk rozwoju, obejmującym

coraz szersze obszary funkcjonowania współczesnego społeczeństwa. W restaurowanej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku koncepcji wyróżniono trzy wymiary: ekonomiczny, społeczny i środowiskowy. Liczba tych wymiarów często jest zwiększana. Podstawowe sposoby traktowania poszczególnych wymiarów i wzajemne między nimi relacje pokazuje Rysunek 2.

Rysunek 2. Modele wzajemnych relacji wymiarów zrównoważonego rozwoju
Figure 2. Models of the interrelationship of the dimensions of sustainable development
Źródło: [Jourmand 2011a, s. 60, Pawłowski 2006, s. 23].

Pierwszy model przedstawia oddzielne rozpatrywanie poszczególnych płaszczyzn, drugi model wymiarów solidarnie powiązanych, będących we wzajemnych interakcjach, model trzeci, to układ, w którym występują hierarchiczna zależność i podporządkowanie poszczególnych wymiarów.

Koncepcja rozwoju zrównoważonego opiera się na dwóch podstawowych zasadach. Pierwsza odnosi się do jednakowego uwzględnienia aspektu ekonomicznego, społecznego i ekologicznego, zrodziła się z troski o środowisko przyrodnicze i konieczności jego ochrony. Druga uwzględnia aspekt ciągłości i trwałości odpowiadający na potrzeby nie tylko obecnych, ale także przyszłych pokoleń oraz zachowanie możliwości gospodarowania bez uszczerbku i ograniczeń dla działalności przyszłych pokoleń. W aspektach zrównoważenia obok płaszczyzny ekonomicznej, społecznej i środowiskowej dołącza się także niekiedy inne równoznaczne aspekty, np. prawne, polityczne, technologiczne, moralne czy kulturowe. Akcentowanie płaszczyzny ekologicznej wiąże się z pojęciem ekorozwoju. Akcentowanie aspektu międzypokoleniowej sprawiedliwości, jako celu i warunku rozwoju, uzewnętrzniane jest w przyjmowaniu nazwy rozwoju trwałego lub

rozwoju samopodtrzymującego się. Trwałość i podtrzymywanie dotyczą zarówno zachowania zasobów przyrodniczych, jak i materialnych, zasobów kapitału fizycznego, ludzkiego i społecznego oraz ogólnych możliwości sprawnego i ekonomicznego działania przez przyszłe pokolenia w danym układzie.

Koncepcja rozwoju zrównoważonego w Polsce, przyjęta jako podstawa rozwoju ogólnego kraju, w sferze gospodarki przestrzennej i terytorialnej oznacza dążenie do uwzględnienia zarówno kryteriów efektywnościowych jak i społecznych aspiracji do podkreślenia sprawiedliwości i równości. Główny trzon tego paradygmatu równoważenia rozwoju ogólnego i wyrównywania przestrzennego zagospodarowania kraju zakłada potrzebę stałej poprawy jakości życia lokalnych społeczności poprzez wsparcie zrównoważonymi czynnikami głównie o charakterze gospodarczym, ale także społecznym i ekologicznym bez naruszenia podstaw rozwojowych, którejkolwiek ze sfer tego rozwoju.

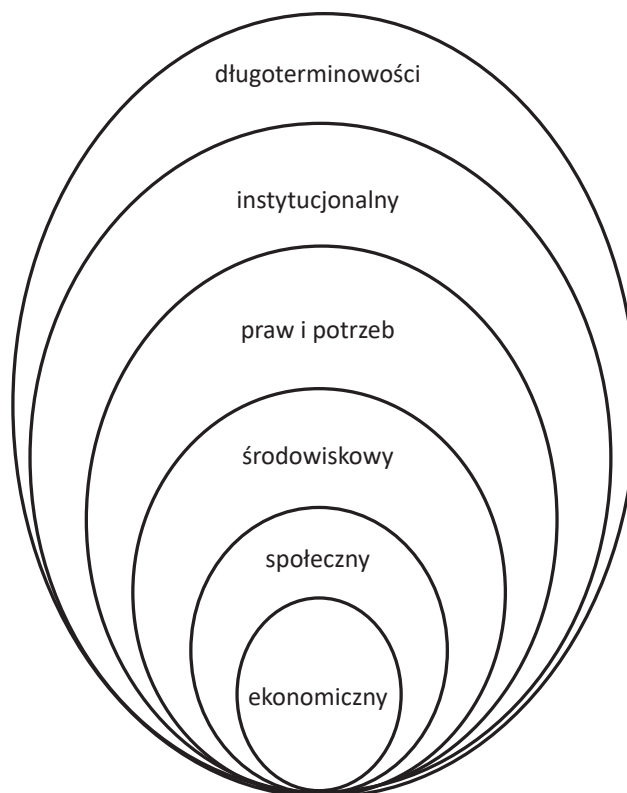
Współcześnie przy zachowaniu podstawowych zasad rozwoju zrównoważonego podejmowane są próby poszukiwania różnych form jego realizacji. Ma to miejsce zwłaszcza w odniesieniu do szczególnych, wybranych aspektów rozwoju, np. rozwoju miast, rozwoju obszarów wiejskich, rozwoju rolnictwa czy konsumpcji [Adamowicz 2021].

Rozwój zrównoważony czasem bywa utożsamiany z ekorozwojem [Żylicz 1990, Kozłowski 2000]. Koncepcja ekorozwoju, której istotę wyraża trzeci model pokazany na Rysunku 2, kładzie nacisk na poszanowanie walorów środowiska przyrodniczego i kształtowanie ładu przestrzennego. W tym paradygmacie poszukuje się optymalnych relacji między człowiekiem a przyrodą oraz dąży się do poprawy jakości środowiska przyrodniczego. Koncepcja ta akcentuje więc sprawę zagwarantowania przetrwania i rozwoju obecnym i przyszłym pokoleniom przez zapobieganie, ograniczanie i całkowitą eliminację zmian i szkód wywołanych działalnością człowieka. Postęp techniczny i innowacje wykorzystywane są nie tylko do generowania wzrostu gospodarczego danego układu terytorialnego, ale także do poprawy środowiska. Autorzy, którzy traktują rozdzielnie paradygmat rozwoju zrównoważonego i ekologicznego podkreślają, że ten pierwszy ma charakter rozwoju równomiernego w trzech wyróżnianych płaszczyznach (gospodarczej, społecznej i środowiskowej), drugi ma zaś charakter rozwoju samopodtrzymującego się w czasie.

Koncepcja zrównoważonego rozwoju jest ciągle rozwijana i uzupełniana. Do tych podstawowych płaszczyzn dodawane są nowe płaszczyzny i wydobywane są specyficzne aspekty tworzące wielowymiarowe układy o różnie ukształtowanych relacjach. W konstruowanych hierarchicznych układach płaszczyzn dodaje się, np. potrzeby i prawa człowieka, rozwiązania instytucjonalne itp. Przykład tak rozbudowanych układów hierarchicznych wymiarów zrównoważonego rozwoju przedstawia Rysunek 3.

Wymiar ekonomiczny obejmuje procesy produkcji i wymiany towarów i usług, które są podstawą dochodów ludności. Dla procesów produkcji istotne jest wykorzystanie ilościowych i jakościowych czynników produkcji, zwłaszcza czynnika pracy, a także warunkowań zewnętrznych. Pomiar efektów płaszczyzny ekonomicznej wykracza obecnie poza miernik PKB na mieszkańca. Miernikiem o szerszym wyrazie jest wprowadzony przez ONZ Human Development Index.

Wymiar społeczny obejmuje szeroką gamę parametrów wyrażających warunki społeczne i poziom życia. Na ocenę tej płaszczyzny silny wpływ mają powiązania i relacje z płaszczyzną ekonomiczną i środowiskową oraz zapewnienie fundamentalnych praw i zaspokojenie potrzeb ludności.

Rysunek 3. Sześć hierarchicznie podporządkowanych wymiarów zrównoważonego rozwoju
Figure 3. Six hierarchically subordinated dimensions of sustainable development

Źródło: [Jourmand 2011b, s. 70, Adamowicz-Zwolińska-Ligaj 2021, s.75].

Wymiar środowiskowy dotyczy zarówno wpływu działalności ludzkiej na środowisko i wykorzystanie zasobów naturalnych, jak też warunków stworzonych przez środowisko dla osiągnięcia celów działalności ekonomicznej, jak i dobrobytu społecznego.

Wymiar dotyczący możliwości zaspokojenia potrzeb i zagwarantowania porządku prawnego w zakresie poszanowania własności i bezpieczeństwa indywidualnego i grupowego wiąże się z płaszczyzną instytucjonalną, która dotyczy zapewnienia odpowiedniego ładu funkcjonowania gospodarki rynkowej i społeczeństwa demokratycznego.

Wymiar długoterminowości jest od początku funkcjonowania koncepcji zrównoważonego rozwoju ważnym kryterium unikania w polityce rozwoju konfliktu między interesami obecnego pokolenia i przyszłych pokoleń, służy potrzebie racjonalnego gospodarowania obecnie, aby zachować możliwości gospodarowania przez przyszłe pokolenia. Kolejne wymiary mają więc charakter coraz bardziej ogólny i trudny do skwantyfikowania, jednak nie mniej ważny dla procesów rozwojowych. Wymiary te mają stosunkowo konkretny, łatwy do pomiaru charakter w układach lokalnych. Jednak na tym poziomie występują duże ograniczenia możliwości dostosowywania czy korygowania poszczególnych płaszczyzn. Te możliwości, jeśli istnieją, są większe na poziomie krajowym i regionalnym, gdzie kształtowana jest polityka rozwojowa i gdzie ulokowane są źródła potencjalnych środków na wspieranie rozwoju.

Podsumowanie i wnioski

W ciągu ostatniego trzydziestolecia pojawiły się nowe koncepcje rozwoju bazujące głównie na gruncie rozwoju zrównoważonego. Koncepcja zrównoważonego rozwoju wyrosła na gruncie potrzeby przeciwdziałania degradacji środowiska naturalnego, objęła nie tylko społeczne i ekonomiczne aspekty, ale wzbogacona przez wkład różnych dyscyplin nauki, stała się podstawowym paradygmatem wszystkich programów, polityk i strategii rozwojowych formułowanych przez organizacje międzynarodowe, rządy krajowe i organy samorządów terytorialnych [Adamowicz 2021]. Jej istotą nadal jest zapewnienie trwałej poprawy życia współczesnych i przyszłych pokoleń przez kształtowanie racjonalnych proporcji między różnymi rodzajami kapitału: ekonomicznym, ludzkim i społecznym oraz kapitałem przyrodniczym. W 2015 roku państwa skupione w ONZ, przyjmując dokument „Agenda 2030”, zobowiązały się realizować w polityce krajowej 17 Celów Zrównoważonego Rozwoju rozpisanych na 169 zadań szczegółowych [Garcia-Feijoo i in. 2020]. Z przyjętych celów wyłaniają się nowe formy zrównoważonego gospodarowania, takie jak gospodarka w obiegu zamkniętym, gospodarka partycypacyjna, zrównoważona konsumpcja czy zielony ład i in.

Przedstawiając wybrane starsze i nowe koncepcje i rozwoju, które można odnosić do skali lokalnej, należy zauważyć, że te koncepcje i modele nie mają charakteru rozłącznego i alternatywnego, i że pojawienie się nowych nie oznacza wcale, że stare przestają być aktualne. Pojawienie się nowych koncepcji, zwłaszcza tych najnowszych, stanowi często rozwinięcie czy uzupełnienie już istniejących. Jest to szczególnie aktualne wobec paradygmatu rozwoju zrównoważonego, który w zależności od sytuacji czy kontekstu, pojawia się często w nowej formie. Nie oznacza to, że pojawia się zupełnie nowy model, często jest to nowa odmiana tej podstawowej koncepcji. Szczególnym źródłem powstawania nowych nazw czy określeń dla rozwoju są międzynarodowe środowiska kształtowania polityki globalnej, a nowe nazwy czy hasła służą głównie promocji określonej koncepcji, wymiaru czy czynnika. Wiele z tych koncepcji ma charakter jeszcze mało sprecyzowany i ograniczony do promocji zachowań czy reakcji uznawanych za pożądane. Wiele z tych koncepcji nie odnosi się tylko do wymiaru lokalnego, lecz ma ogólny charakter.

Bibliografia

- Adamowicz M., 2003a: Skala lokalna w terytorialnym podziale kraju, [w:] M. Adamowicz (red.), Strategie rozwoju lokalnego tom I, Aspekty instytucjonalne, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Adamowicz M., 2003b: Kształtowanie rozwoju lokalnego, [w:] M. Adamowicz (red.), Strategie rozwoju lokalnego tom II, Aspekty instytucjonalne, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Adamowicz M., 2021: Agricultural development processes in the context of globalization challenges and new approaches to the concept of sustainable development, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej/Problems of Agricultural Economics*, 366(1), 24–45.
- Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M., 2021: Lokalne strategie innowacji jako instrument kreowania innowacyjności i wspierania rozwoju, Wydawnictwo PSW, Biała Podlaska.
- Bagdziński S.L., 1994: Lokalna polityka gospodarcza w okresie transformacji systemowej, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.

- Baum R., 2021: Sustainable development – a modern understanding of the concept, *Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists*, 23(2), 9–28. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.0026>
- Blakely E.J., 1989: *Planning local economic development. Theory and Practice*, SAGE Library of Social Research, London.
- Blakely E.J., Leigh N.G., 2010: *Planning local economic development. Theory and practice*, SAGE, London.
- Brol R., 1998: *Rozwój lokalny – nowa logika rozwoju gospodarczego. Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*, *Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu*, 785.
- Filipiak S., Kogut M., Szewczuk A., Zioło M., 2005: *Rozwój lokalny i regionalny. Uwarunkowania, finanse, procedury*, Fundacja na Rzecz Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Gałązka A., 2017: *Teoretyczne podstawy rozwoju regionalnego teorie, czynniki i bariery rozwoju regionalnego*, *Studia BAS*, 1(49),9–61.
- Garcia-Feijoo M., Eizaguirre A., Rica-Aspiunza A., 2020: *Systematic Review of Sustainable Development Goal*, *Development in Business Schools*, 12, 440. <https://doi.org/10.3390/su12010440>
- Guzal-Dec D., 2015: *Samorząd gminny w kreowaniu zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych województwa lubelskiego*, *Monografie i Rozprawy nr 4*, Wydawnictwo PSW w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska.
- Herbst M., Swianiewicz P., 2002: *Korzyści i niekorzyści skali w działaniach samorządu terytorialnego*, *Samorząd Terytorialny*, 6, 14–24.
- Jouen M., 2011: *Local development in Europe. Assessments and prospects after the economic crisis*, *Policy Brief Notre Europe*, 21, 1–6 .
- Jourmand R., 2011a: *Durable? Sustainable?* IFSTTAR Researchers, Bron.
- Jourmand R., 2011b: *Environmental sustainability assessment: towards a new framework*, *International Journal of Sustainable Society*, 3(2), 133–150.
- Klasik A., 1996a: *Zarządzanie rozwojem lokalnym*, [w:] F. Kuźnik (red.), *Zarządzanie rozwojem gmin w zespołach miejsko-przemysłowych*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice.
- Klasik A., 2001: *Strategie regionalne. Formułowanie i wprowadzanie w życie*, Wydawnictwo AE, Katowice.
- Klasik A., Kuźnik F. (red.), 1998: *Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym i regionalnym*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice.
- Kogut-Jaworska M., 2008: *Instrumenty interwencjonizmu lokalnego w stymulowaniu rozwoju gospodarczego*. CeDeWu, Warszawa.
- Korenik S., 1998: *Zarządzanie rozwojem lokalnym (gminy)*, [w:] S. Dolata (red.), *Funkcjonowanie samorządu terytorialnego. Doświadczenie i perspektywy*, tom 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Kot J., 2001: *Rozwój lokalny – jego istota, cele i czynniki*, [w:] T. Markowski, D. Stawosz (red.), *Ekonomiczne i środowiskowe aspekty zarządzania rozwojem miast i regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kot J., 2003: *Zarządzanie rozwojem gminy a praktyka planowania strategicznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kozłowski S., 2000: *Ekorozwój – wyzwanie XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kuźnik F., 2007: *Regionalne i lokalne aspekty rozwoju społecznego*, [w:] A. Frączkiewicz-Wronka (red.), *Zarządzanie publiczne w lokalnej polityce rozwoju*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP w Warszawie, Warszawa.

- Łuczyszyn K., 2013: Nowe kierunki rozwoju lokalnego ze szczególnym uwzględnieniem peryferyjnych ośrodków w metropoliach, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa.
- Markowski T., 1999: Zarządzanie rozwojem miast, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Moseley M.J., 2003: Rural development: principles and practice, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Myna A., 1998: Rozwój lokalny, regionalne strategie rozwoju, regionalizacja. Samorząd Terytorialny, 11, 30–48.
- Noworól A., 2007a: Pojęcie rozwoju terytorialnego w kontekście nauk o zarządzaniu, Współczesne Zarządzanie, 2, 25–36.
- Noworól A., 2007b: Planowanie rozwoju terytorialnego w skali regionalnej i lokalnej, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Parysek J.J., 1997: Podstawy gospodarki lokalnej, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Parysek J.J., 1999: Rozwój społeczno-gospodarczy oraz czynniki i uwarunkowania rozwoju, Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 183, 37–56.
- Pawłowski A., 2006: Wielowymiarowość rozwoju zrównoważonego, Problemy Ekorozwoju, 1(1), 23–32.
- Pietrzyk I., 1997: Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego, [w:] R. Broszkiewicz (red.), Związki polityki gospodarczej z polityką regionalną, Akademia Ekonomiczna, Wrocław.
- Pietrzyk I., 2004: Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- Pike A., Rodrigues J.A., Tommaney J., 2007: What kind of local and regional development and for whom? Regional Studies, 41(9), 1253–1269. <https://doi.org/10.1080/00343400701543355>
- Pike A., Rodriguez-Pose A., Tomaney J., 2006: Local and Regional Development, Routledge, London New York.
- Pilch T., 1995: Zasady badań pedagogicznych, Wydawnictwo Żak, Warszawa.
- Poniatowicz M., Wyszowska D., 2014: Stymulowanie rozwoju lokalnej przedsiębiorczości a konkurencja podatkowa gmin, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, 52(1), 73–93.
- Rakowska J., 2019: Fundusze unijne jako czynnik rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w świetle teorii rozwoju lokalnego, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Romanowski R., 2015: Wpływ wsparcia systemów innowacji na rozwój lokalny, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
- Siemiński J.L., 1994: Główne koncepcje rozwoju lokalnego, Człowiek i środowisko, 18(3), 175–189.
- Starosta P., 1995: Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Swianiewicz P., 1995: Czy małe jest piękne? Czy duże jest bardziej efektywne? Wielkość gmin w teorii i praktyce, Samorząd Terytorialny, 7–8, 23–35.
- Szewczuk A., 2011a: Rozwój lokalny i regionalny – główne determinanty, [w:] A. Szewczuk, M. Legut-Jaworska, M. Ziolo (red.), Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Szewczuk A., 2011b: Rozwój lokalny na tle współczesnych uwarunkowań – rekomendacje dla praktyki samorządowej, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego Ekonomiczne problemy usług, 655, 71.
- Szewczuk A., 2011c: Filozofia i praktyka zarządzania rozwojem lokalnym i regionalnym, [w:] A. Szewczuk, M. Kogut-Jaworska, M. Ziolo (red.), Rozwój lokalny i regionalny – teoria i praktyka, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.

- Szewczuk A., Kogut-Jaworska M., Ziolo M., 2011: *Rozwój lokalny i regionalny – teoria i praktyka*. Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Sztando A., 2017a: *Ponadlokalna perspektywa zarządzania strategicznego rozwojem lokalnym na przykładzie małych miast*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.
- UNDP, ILO, UNOPS, EUR, 2002: *Las agencias de desarrollo local*, New York.
- Wojciechowski E., 2003: *Zarządzanie w samorządzie terytorialnym*, Wydawnictwo Difin, Warszawa.
- Wojtasiewicz L., 1996a: *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju lokalnego*, [w:] J. Parysek (red.), *Rozwój lokalny i lokalna gospodarka przestrzenna*, Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Wojtasiewicz L., 1996b: *Czynniki i bariery rozwoju lokalnego w aktualnej polityce gospodarczej Polski*, *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*, 1, 734.
- Ziółkowski M., 2005: *Zarządzanie strategiczne w polskim samorządzie terytorialnym*, [w:] A. Zalewski (red.), *Nowe zarządzanie publiczne w polskim samorządzie terytorialnym*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Ziółkowski M., Goleń M., 2003: *Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym*, [w:] H. Sochacka-Krysiak (red.), *Zarządzanie gospodarką i finansami gminy*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Żylicz T., 1990: *Ekonomia wobec problemów środowiska przyrodniczego*, PWN, Warszawa.